KISEBB KÖZLEMÉNYEK

DANKOVICS NATÁLIA

Anaforikus viszonyok finn, észt és magyar összetett mondatokban pszicholingvisztikai szempontból

In our speech it occurs very frequently that we refer to someone or something mentioned earlier not repeating the same word but using some other expression called anaphora. If in the first clause of a compound sentence there is an interpersonal verb with two arguments and the two clauses are connected with a *because* conjunction word, the anaphoric chain is often ambiguous. One of the theories on the resolution of ambiguous anaphoric chains is the implicit verb causality principle. Some experiments suggest that the implicit causality is a universal principle involved in the mental representation of interpersonal verbs.

In this paper we study the resolution of ambiguous anaphoric chains in Finnish, Estonian and Hungarian compound sentences examining the effect of the universal principle of implicit verb causality comparing with the enforcement of the language specific principle of Subject-continuation and Subject-shift, which is characteristic of the Finno-Ugric languages, like Finnish, Estonian and Hungarian. Furthermore, we examine in these languages the use of anaphoric tools such as zero anaphora, demonstrative or personal pronoun, and also the effect of the change of the conjunction word *because* to *but*.

1. Anaforikus viszonyok

Anaforikus viszonyon olyan, két nyelvi elem közötti kapcsolatot értünk, amelyben a második elem, az anafora valamilyen formában megismétli a közlésfolyamatban már említett első elemet, az antecedenst. Az anaforikus viszony két tagja egymástól bármekkora távolságra elkerülhet, amennyiben ez a megértést nem akadályozza. Az egymásra referáló nyelvi elemeket koindexálással jelöljük (1). Az antecedens lehet egy- vagy többelemű névszói csoport (NP) (1a), egy vagy több mondat (1b) vagy akár egy ige (1c).

Nyelvtudományi Közlemények 98. 120–142.

(1) a. A tanítónő rászólt [az egész óra alatt [kiflit majszoló [Pistire]$_i$]$_j$]$_k$.
Az$_{ijk}$ a füle botját sem mozgatta.

b. [Kati tegnap kitakarította az egész lakást. [Az ebédet is megfőzte.]$_i$]$_j$
Az édesanyja nagyon örült ennek$_{ij}$.

c. Lajos meglocsolta$_i$ a növényeket$_j$, de ez$_i$ már mit sem segített a szerencsétleneken$_j$.

A különböző anaforákat aszerint csoportosíthatjuk, hogy milyen kognitív viszonyban vannak az antecedenssel. Így beszélhetünk például ismétlésen, alá- vagy fölérendelésen, szinonímián, deixisen (különböző névmási anaforák), rész-egész viszonyon vagy esetkereten alapuló anaforikus viszonyokról (Pléh 1994).

Amikor speciálisan egy anaforikus nyelvi elemet vizsgálunk, felmérjük (a) explicit megjelenési formáját (zéró anafora, személynévmás, mutató névmás stb.), (b) inherens lexikai tulajdonságait (nem, szám, személy), (c) az adott mondattani konfigurációban való elhelyezkedését, (d) a felsőbb szintű diskurzusszerkezethez való viszonyát (Topik, Fókusz stb.), valamint (e) azokat a folyamatokat, amelyek a lehetséges antecedensek közül a valódi elérését lehetővé teszik. Mindemellett a névmások önálló referenciával nem rendelkeznek. A névmási anafora szemantikai értelmezését a szövegelőzményben lévő antecedensétől, szintaktikai jegyeit pedig az őt tartalmazó mondat állítmányától nyeri.

Bármely nyelvben számtalan olyan jelenség fordul elő, amely grammatikai eszközökkel egyértelműen nem magyarázható meg, s a névmás helyettesítő szerepe miatt, a nem egyértelmű névmási anaforikus viszonyok grammatikán túli eszközökkel való megoldása útmutatást adhat egyéb nyelvtani ambiguitások kezeléséhez.

Jelen dolgozatban a deixisen alapuló viszonyokat vizsgálom, ezen belül is az egyes szám harmadik személyű (E/3), személyekre utaló névmásokat, melyek kifejezhetők mutató vagy személynévmással, vagy egyszerűen a névmás elhagyásával (zéró anafora). Nem vizsgálom a visszaható és kölcsönös névmásokat.

2. A finn, az észt és a magyar nyelv szerkezetéről (Tipológiai egybevetés, a névmási visszautalások)

Nem kívánok részletes összehasonlító nyelvészeti elemzést adni a három nyelvről, csak azokra a jelenségekre fogok kitérni, amelyek fontosak a vizsgálat szempontjából.

A finnugrisztikában napjainkban legelfogadottabb elmélet szerint (Hajdú 1989) a finnugor egység felbomlása az i. e. 3500–3000 körüli időszakra tehető, s mint tudjuk, innentől a finnt és az észtet a finn-permi ágba, a magyart pedig az

ugor ágba soroljuk. Ezek szerint a magyar nyelv immáron negyedik évezrede a másik kettőtől külön úton jár, míg a finn és az észt az i. sz. 1. századig együtt fejlődött tovább, de főként a földrajzi közelség miatt, a továbbiakban is kapcsolatban maradtak egymással. Mind az előbbit, mind az utóbbiakat számos, más nyelvcsaládok népeitől származó nyelvi hatás érte.

Mindezek ellenére a két balti-finn nyelv és a magyar ma is őrzik finnugor sajátságaikat, a szinkrón elemzés szempontjából számos tipológiai egyezést mutatnak. Ilyen, a téma szempontjából fontos tényezők a következők:

– az agglutináció,
– a (viszonylag) szabad szórend,
– a nyelvtani nemek hiánya,
– a jelöletlen szintagmák.

A viszonylag szabad szórend tulajdonképpen az agglutinatív módon megvalósuló esetjelölés következménye: a finnugor nyelvekben a grammatikai viszonyok kifejezésére nem a szórend (ahogyan az angolban), hanem a szótövekhez agglutinatív módon kapcsolódó toldalékrendszer szolgál. Csak adott szintagmákon (például egy jelzős szerkezeten) belül kötött a szórend, a fő összetevők sorrendje alapjában véve kötetlen. A szakirodalom szerint valójában ezekben a szabad szórendű nyelvekben is van domináns szórend: a finnségi nyelvekben az SVO (Alany–Állítmány–Tárgy), a magyarban pedig az SOV, de megfigyelhető az SVO tendencia is.[1]

A nyelvtani nemek hiánya kizárja azt a megoldási lehetőséget, hogy a névmás a jelölt grammatikai nem segítségével jelölje ki az antecedensét, mint azt az angol nyelvben láthatjuk (2).

[1] Az SVO szórend a magyarban tranzitív, határozott tárggyal álló igét tartalmazó mondatszerkezetekben fordul elő jelöletlen intonációval és szemantikai értékkel. É. Kiss (1992) szerint azonban ezek a szerkezetek jelöltek, mivel úgy keletkeznek, hogy a generatív nyelvészet által feltett mélyszerkezeti (kiindulási) reprezentációból az eredetileg az ige mögött álló névszói csoportot a topikalizációnak hívott transzformációval a felszíni reprezentációban kivisszük az ige elé. Ezt az összetevőt Topiknak nevezzük, és a mondat logikai alanyának szerepét tölti be. Bár az ige bármely argumentuma szabadon topikalizálható, személyt jelölő, egyéb specifikus jeggyel (például szociális státusz) nem rendelkező névszók esetén a topik kiválasztását leginkább az összetevők tematikus szerepe (az ige által leírt eseményben betöltött szerepkör, l. 2.2.1 pont) befolyásolja. Ágenst tartalmazó mondatokban például az Ágens topikalizálása a legtermészetesebb (a), egy Experiens és egy Centrum szerepű argumentum együttes előfordulása esetén pedig bármelyik szabadon topikalizálható (b).

(a) [János$_{Ag.}$]$_{Topik}$ látta Marit.

(b) [Jánosnak$_{Exp.}$]$_{Topik}$ tetszik Mari., [Mari$_{Cent.}$]$_{Topik}$ tetszik Jánosnak.

A Topik a magyarban, ha nincs egyéb hangsúlyos elem, a finnben pedig minden esetben közvetlenül az ige előtt áll. Az észtben. szintén az ige előtti, hangsúlyosabb, mondatkezdő pozícióban helyezkedik el.

(2) a. John$_i$ went to the movie with Mary because he$_i$ didn't want to go alone.

b. János$_i$ elment moziba Marival$_j$, mert Ø$_{i/j}$ nem akart egyedül menni.

A magyar mondatban a zéró anafora elvileg az első tagmondat mindkét névszói csoportjára referálhat.

A jelöletlen szintagmák szerepét a jelen dolgozatban nem vizsgálom, mégis fontos erről említést tenni, mert jellegzetes esete a nem egyértelmű nyelvtani szerkezetnek például a tárgyrag elhagyhatósága birtokos személyjel/személyrag jelenlétében (3, 4).[2]

(3) A fiam$_i$ kergeti a lányod$_j$. Nem sikerül elkapnia Ø$_{i/j}$ Ø$_{i/j}$.

(4) Tyttösi$_i$ näki poikani$_j$. Hän$_{i/j}$ tervehti tätä$_{i/j}$ kauniisti.
'A lányod$_i$ látta a fiamat$_j$. Ø$_{i/j}$ Kedvesen köszönt neki$_{i/j}$.'

Míg a fenti tipológiai egyezések összekötik a három nyelvet, és lehetővé teszik többé-kevésbé egységes szembeállításukat például az angollal, az anaforikus névmáshasználat terén eltérések mutatkoznak e nyelvek között.

A finnben a következők vonatkoznak az egyes szám harmadik személyű, személyt jelölő névmási anafora használatára (Sulkala – Karjalainen 1992, Hakulinen – Karlsson 1979):

– A második tagmondat harmadik személyű, alanyi funkcióban lévő személyes névmása törölhető mind a mellérendelt, mind az alárendelt tagmondatban, ha az első tagmondat alanyára referál. (5a)

– A *hän*/*he* harmadik személyű névmások általában anaforikusak, és csak személyre referálhatnak.

– A *se* E/3 névmás szintén gyakorta használt olyan humán entitás kifejezésére, amely vonatkozói mellékmondat antecedense, vagy a *vauva* 'kisbaba' szóra referál (5b)

– A *tämä* E/3 mutató névmás a finnben a megelőző (tag)mondatban utóbb említett névszói csoportra referál (5c).

– Amennyiben az alanyi szerepű harmadik személyű személyes névmást elhagyjuk a mellérendelő összetétel második tagmondatából, úgy a *tämä* névmás nem alanyi szerepű használata tilos (5d, e).

(5) a. Pekka$_i$ tapasi Liisan$_j$, mutta Ø$_i$ unohti hänet$_j$ pian.
'Pekka$_i$ találkozott Lizával$_j$, de Ø$_i$ hamar el is felejtette őt$_j$.'

b. Pekka$_i$ on se$_i$, jota$_i$ etsit.
'Pekka$_i$ az$_i$, akit$_i$ keresel.'

[2] Az észtben a birtokviszonyt a birtokon nem jelölik.

c. Poika$_i$ antoi lahjan$_j$ tytölle$_k$. Tämä$_k$ otti sen$_j$ häneltä$_i$.
'A fiú$_i$ ajándékot$_j$ adott a lánynak$_k$. Ez$_k$ elvette azt$_j$ tőle$_i$.'

d. Tommi$_i$ tunsi Jaakon$_j$, mutta tämä$_j$ ei tuntenut häntä$_i$.
'Tomi$_i$ ismerte Jakabot$_j$, de az$_j$ nem ismerte őt$_i$.'

e. *Tommi$_i$ tunsi Jaakon$_j$, mutta Ø$_i$ ei kertonut sitä tälle$_j$.
'Tomi$_i$ ismerte Jakabot$_j$, de Ø$_i$ nem beszélt róla neki$_j$.'

A *hän/he,* illetve *se* névmásokra vonatkozó fenti megállapítások azonban az irodalmi nyelvre jellemzőek. A beszélt nyelvben a *se/ne* vált, illetve válik dominánssá.

Az észtben a következő a helyzet (Tauli 1983):

Ha az első (tag)mondatban két személyről vagy két dologról van szó,
– a *see* E/3 mutató névmás az utóbb (6a),
– a *ta*/*tema* E/3 személynévmás az elsőként említettre vonatkozik (6b).
– A *ta*/*tema* névmás referálhat két személy közül az utóbb említettre is abban az esetben, ha a kontextusból egyértelműen kiderül, melyikükre utal.
– A harmadik személyű névmás hiányozhat, ha a mondatban van személyraggal ellátott igei forma vagy személyrag hiányában abban az esetben, ha a mondatból egyértelműen kiderül, hogy kiről van szó, például válaszadásban (6c).

(6) a. Ta vaatas tüdrukut$_i$ enda ees. See$_i$ oli kodune ja lihtne tütarlaps.
'Ránézett a vele szemben lévő lányra$_i$. Ø$_i$ Házias és egyszerű lányka volt. '

b. Isa$_i$ kutsus poega heinamaale. Ta$_i$ tahtis selle tööga kiiresti valmis saada.
'Az apa$_i$ odahívatta a fiát a szántóföldre. Ø$_i$ Gyorsan be akarta fejezni ezt a munkát. '

c. Mis ta$_i$ nüüd teeb? Ø$_i$ Kirjutavat romaani.
'Mit csinál Ø$_i$ mostanában? Ø$_i$ Regényt ír. '

Végül a magyarról az alábbiakat mondhatjuk (Pléh 1994):
– Ha az antecedens a kontextusból egyértelműen kiderül, zéró névmást használunk, azaz elhagyjuk a névmást akár az utóbb, akár az elsőként említett, akár mindkét személy (vagy dolog) anafora helyéből (7a).[3]
– Ha egyértelműsítés végett mégis használunk névmást, mindig az *ez*/*az* E/3 mutató névmást használjuk, amellyel az előző (tag)mondat utóbb említett szereplőjére referálunk (7b).
– Személyes névmást a magyarban csak abban az esetben használunk, ha kontrasztív topikot akarunk így kifejezni (7c).

[3] A magyarban a determinatív alak pótolja a névmást. Ez a lehetőség tárgyas ragozás híján nincs meg a finnben és az észtben.

(7) a. A megmérgesedett anya$_i$ ráordított a fiára$_j$, de aztán Ø$_i$ békülékenyen megsimogatta Ø$_j$.

b. A buszsofőr$_i$ rászólt a randalírozó fiúra$_j$, mire az$_j$ majdnem leköpte Ø$_i$.

c. Az Operaház portása$_i$ mindig nagy tisztelettel köszöntötte az érkező művészeket, mert ő$_i$ sajnos még furulyázni sem tudott.

Alapjában tehát a három nyelvben ugyanazon séma szerint működnek a névmási visszautalások, mindazonáltal elmondhatjuk, hogy a névmás elhagyása a magyarban a legszabadabb. A finn elég közel áll hozzá ebben a tekintetben, szemben az észttel, amely a három nyelv közül a legszigorúbban követeli meg a harmadik személyű névmás használatát a leíró nyelvészeti szabályok szerint.

3. Elméleti keretek

3.1. Pszicholingvisztika

Egy létrehozott mondat elemzésének eszköze a nyelvtan. De a grammatika által leképezett mondatszerkezet nem ad számot a mondat előállításának és megértésének folyamatáról. Olyan helyzethez tudnám ezt hasonlítani, mint amikor van egy térképünk, amin be van jelölve a kiindulási és a megérkezési pont, valamint az úthálózat, de fogalmunk sincs arról, hogy a sok lehetséges útvonal közül melyiket válasszuk, milyen közlekedési eszközöket vehetünk igénybe, és mi ezeknek a menetrendje. Így nem tudjuk, miként érhetünk el a legpraktikusabban és leggyorsabban az úticélunkhoz. Ennek a leggazdaságosabb útvonalnak az ismerete, az emberi agyban való elraktározásának és újbóli előhívásának az eszközei képezik azt a grammatikán túli mentális hátteret, amelynek kutatásával a pszicholingvisztika foglalkozik.

Különösen nagy fontossággal bír a mentális háttér azokban az esetekben, ahol a nyelvtani elemzés nem tud pontos térképet mutatni a mondatról, s ilyenkor aluldeterminálttnak minősül az adott szekvencia, vagy azt mondjuk, hogy az két egymástól különböző, de egyaránt grammatikus szintaktikai illetve szemantikai reprezentációval rendelkezik.

Vizsgálatom tárgyát éppen az ilyen, egyértelmű grammatikai reprezentációval nem rendelkező névmási anaforikus viszonyok képezik. A nyelvtani szerkezet ugyanis nem ad arról számot, hogy egy olyan mondatban, mint például

(8) János$_i$ utálja Marit$_j$, mert Ø$_{i/j}$ buta.,

a zéró anaforának az első tagmondat mely névszói csoportja az antecedense. Ezért a mondatmegértés során a fejünkben lévő grammatikai ismereteinken túl valamilyen másfajta tudást is aktiválnunk kell. Érdemes tehát megvizsgálni, milyen stratégiákat alkalmazunk, amikor megbirkózunk egy nyelvtanilag nem egyértelmű szerkezet produkciójával vagy megértésével; hiszen az esetek túlnyomó részében megoldjuk a feladatot, tudjuk, hogy éppen kiről hallunk vagy beszélünk.

3.2. Az antecedens kiválasztását befolyásoló tényezők

Az eddigi kutatások a témában elsősorban az angol nyelv feldolgozására irányultak, bár természetesen születtek vizsgálatok az egyéb indoeurópai nyelvekről vagy például a japánról. Induljunk hát ki az angol nyelvi kutatásokból. A névmási anaforák vizsgálata szempontjából az angol nyelv legfontosabb jellemzői, hogy

– tipológiailag flektáló–izoláló nyelv, azaz a mondattani viszonyok kifejezésekor a szótövek alapalakja a legtöbb esetben nem változik, az egyes szavak szintaktikai szerepe a szórendből derül ki,

– a szintaktikai viszonyok elsődleges meghatározója a szórend, amely kötött, SVO (Alany-Állítmány-Bővítmény) típusú,

– a nyelvtani nem jelöltsége az egyes szám harmadik személyű személynévmáson, amit minden esetben ki kell tenni a mondatban.

Adódik tehát, hogy az angolban az antecedens kiválasztásának alapvető támpontja lehet, ha az antecedens és az anafora nyelvtani neme megegyezik. Ha a két antecedensjelölt neme különböző, az anaforikus döntés egyértelmű, egyébként az antecedens kijelölése ezen az alapon csődöt mond (Garnham – Oakhill 1985).

Az angolban az egyes szavak mondatbeli szerepe elsősorban a szórendből olvasható ki. Fontos tehát az antecedens elhelyezkedése a saját tagmondatában, valamint helye és szintaktikai szerepe az anaforikus névmáséhoz képest. Ezeknek a tényezőknek az anaforafeldolgozásra való hatását, a keresési mechanizmusban való szerepüket célzó vizsgálatok három fő elméletet hívtak életre: (a) az ún. párhuzamos funkciók stratégiáját (Parallel Function Strategy, PFS, Grober – Beardsley – Caramazza 1978, Caramazza 1977, Smyth 1994), (b) az alany mint preferált antecedens (Subject Antecedent Preference, SAP, Smyth 1994) és (c) a minimális távolság (Minimal Distance, MD, Garnham – Oakhill 1985) elvét.

A PFS feltételezi, hogy az anaforafeldolgozás során előnyben részesítjük a párhuzamos szintaktikai szerkezetű tagmondatokat, ezért az az antecedens részesül előnyben, amelyik a maga tagmondatában azonos szintaktikai szerepet tölt

be, mint az anafora a sajátjában:

(9) a. Bill$_i$ hit Oscar and he$_i$ slapped John.
'Vili$_i$ megverte Oszkárt és Ø$_i$ megpofozta Jánost.'

b. Bill hit Oscar$_i$ and John slapped him$_i$.
'Vili megverte Oszkárt$_i$ és János megpofozta Ø$_i$.'

A SAP elmélete azt állítja, hogy sokkal preferáltabb az első tagmondati alany mint antecedens kiválasztása, bármi legyen is az anaforikus névmás mondatbeli szerepe:

(10) Bill$_i$ hit Oscar and John slapped him$_i$.
'Vili$_i$ megverte Oszkárt és János megpofozta őt$_i$.'

A MD elve szerint az anafora általában a hozzá legközelebb eső antecedensjelöltet részesíti előnyben.

Egyes kutatók szerint az anaforikus viszonyok kijelölésében a legnagyobb szerepet a szemantika játssza. Egy részük az antecedenst tartalmazó tagmondat igéjét tartja az antecedenst kijelölő folyamat fő mozgatójának, és elméletük szerint az ige egy ún. implicit kauzalitással (IC) rendelkezik (Garvey – Caramazza 1974). Az ige implicit kauzalitása összefügg tematikus keretével (Grimshaw 1990) és kognitív funkciójával. Az ige kognitív funkciója arra utal, hogy az ige vonzatkeretében lévő szereplők milyen viszonyban vannak egymással, vagyis, hogy milyen szerepet töltenek be az ige által leírt cselekmény lejátszódásában. Az egyes igevonzatoknak ezt a kognitív hierarchiáját hívjuk thematikus szerepnek. Az implicit igei kauzalitás tehát azt jelenti, hogy az ige szemantikai jegykészletében van egy olyan jegy, amely implikálja, hogy az ige vonzatkeretéből melyik szereplő a fontosabb, így valószínűleg erről fogunk valamit állítani egy a cselekvés okára vagy céljára vonatkozó mellékmondatban, spontán közlésünk során.

A második tagmondat tartalma szerint lehet konzisztens vagy inkonzisztens a főmondati ige által implikált implicit kauzalitással. Ha a második tagmondatot eszerint manipuláljuk, irányított mellékmondatról beszélünk. Meghatározó lehet még valamely antecedensjelöltnek vagy az anaforának a Fókuszpozícióba vagy egyéb jelölt diskurzusfunkcióba való emelése is.

Számtalan, látszólag grammatikai összetevője van az anaforafeldolgozásnak, legtöbbször azonban önmagában egyik sem elegendő. Ezek a jelenségek egymással versengenek, párhuzamosan vagy lineárisan együtt használjuk őket a beszéprodukció és -percepció során.

3.3. Elméletek az anaforafeldolgozásról

A grammatikai nem tekintetében avval természetesen mindenki egyetért, hogy azokban a nyelvekben, amelyekben létezik ez a nyelvtani kategória, ott legalább az egyes szám harmadik személyű személynévmásokon megjelenik, és „működik", amennyiben a két, személyt jelentő antecedensjelölt grammatikai neme különbözik.

A szemantikai és szintaktikai alapú információk versenyzését vizsgálva Garnham – Oakhill (1985) úgy látták, hogy bár az anaforafeldolgozásban a szintaktikai konfigurációé a fő szerep, az ideális konfigurációk közül abban a gyorsabb az antecedens találás, amelyikben a grammatikai nem jelölt, továbbá arra jutottak, hogy ennek hiányában az egyéb szemantikai információk sem működnek. Smyth (1994) Kiterjesztett Jegyegyeztetési Hipotézise (Extended Feature Match Hypothesis) azt mondja ki, hogy a névmási anafora feldolgozása egy jegyegyeztetésen alapuló keresési folyamat, így a feldolgozás lelassul, ha az anaforikus névmás a később szintaktikai információk alapján kieső lehetséges antecedenssel is megegyezik például a grammatikai nem jegyben, amely ez esetben gátló tényező.

Az anafora és az antecedens elhelyezkedését illetően három fő koncepciót láttunk: az első a párhuzamos funkciók stratégiája, a második az alany mint antecedens preferenciája, a harmadik pedig a minimális távolság elve. Smyth (1994) anaforikus viszonyokra vonatkozó vizsgálataiban arra kereste a választ, hogy a PFS vagy a SAP érvényesül-e inkább a nem egyértelmű anaforikus kötéseket tartalmazó háromszereplős konjunktív összetett mondatokban. Konklúziói a következők: (a) A legjobb antecedens az, amelyik a legtöbb jegyben megegyezik az anaforával. (b) Az első tagmondat szintaktikai konfigurációja aktív marad a rövid távú memóriában, ha a második tagmondat szerkezete ugyanolyan, és ez elősegíti az antecedens kiválasztását. Ez a facilitáló mechanizmus nem indul be, ha a két tagmondat szerkezete nem párhuzamos. (c) Az alanyi pozícióban lévő anaforát azonban nem érinti, ha a két tagmondat további szerkezete nem párhuzamos, mivel az antecedens kiválasztása már rögtön a névmás megjelenésekor, tehát az elsődleges percepciós folyamatok között lezajlik. MacDonalds (1986) szerint a parallel szintaktikai struktúra csak a mondatszerkezet felépítésében segít, az ambiguus anaforikus szituáció értelmezésében azonban nem. Matthews és Chodorow (1988) a szintaktikai szerkezet egyértelműségi fokát, az antecedens elhelyezkedését és beágyazottságát vizsgálta a mondat végi olvasási–megértési időt mérve. Megállapításuk szerint a szintaktikailag egyértelmű mondatokban a szintaktikai vezérlés választja ki a megfelelő antecedenst. Nem egyértelmű szintaktikai szerkezetű összetett mondatokban a második tagmondat kontextusa irányít. Ezekben az esetekben a megértés jóval gyorsabb, ha az első tagmondat elején helyezkedik el az antecedens, mintha a végén (PFS). Alárendelt szerkezetekben azonban a többszörösen beágyazott tagmondatban lévő, tagmondat eleji

antecedens megértése lassabb, mint a kevésbé beágyazott, tagmondat végén álló antecedensé.

Amint az fentebb már említésre került, Garnham – Oakhill (1985) a szintaktikai információt ítéli a legfőbb tényezőnek az anaforaértelmezésben. Kísérleteik eredménye azt mutatta, hogy az anaforafeldolgozás reakcióideje legfőképpen az antecedens és az anafora mondatbeli pozíciójától függ (l. még: MacDonald 1986): az anafora a hozzá legközelebb eső antecedensjelöltet preferálja.

Caramazza – Grober – Garvey és Yates (1977) ugyan a főmondati ige implicit kauzalitását tartják a legfőbb erejűnek az antecedens kijelölésében, de ha ez a kognitív hatás nem elég erős a döntéshez, működésbe lép a PFS. Vizsgálatuk további konklúziója, hogy ha egy kétszereplős összetett mondatban a *mert* kötőszót *de*-re cserélik, és a kísérleti személyeknek be kell fejezniük a kötőszó után a mondatot, a *de* kötőszó hatására egyrészt csökken az ige implicit kauzalitásának a hatása, másrészt a válaszadók afelé hajlanak, hogy az első tagmondatban leírt esemény explicit tagadását generálják, megtartva a párhuzamosságot a két tagmondat szerkezete között (Grober – Beardsley – Caramazza 1978).

Lévén e munka egyik kiindulópontja a Caramazza és munkatársai által feltett igei implicit kauzalitás, erről bővebben kell szót ejtenünk. Az elmélet szerint az igék három csoportra oszthatók: az NP1 típusú igékre, amelyek az alanyi névszói csoportot (NP-t) jelölik ki antecedensnek (pl. *confess* 'bevall', *sell* 'elad', *approach* 'megközelít'); az NP2 típusú igék, amelyek a nem-alanyi NP-t jelölik antecedensnek (pl. *kill* 'halálát okozza valakinek', *punish* 'megbüntet', *praise* 'megjutalmaz'); és az NPX típusú igék, amelyek tapasztalati úton nem bizonyultak sem NP1, sem NP2 típusúnak (pl. *help* 'segít', *recognize* 'felismer', *give* 'ad').

Néhány faktor befolyásolja – gyengíti, erősíti vagy esetleg megváltoztatja – az igének ezt a kognitív irányultságát. Ilyen az ige tagadott formája, a két szereplő relatív szociális státusza, illetve a mondatban betöltött esetleges speciális diskurzusfunkciója (Topik, Fókusz). Az aktív NP2 típusú igék az angolban általában passziválhatók, és ekkor a felszínen meg nem jelenő szintaktikai mélystruktúrában megtartják az NP2 irányultságukat, míg a realizálódó felszínen NP1 típusúvá válnak. Az NP1 típusú aktív igék vagy nem passziválhatók, vagy irányultságot váltanak. Az olyan irányított mellékmondat, amelynek implicit kauzalitása inkonzisztens a főmondati igéével, gyengíti az implicit kauzalitás hatását, ezáltal több idő szükséges a mondat megértéséhez. Mindebből a kutatók arra következtettek, hogy a két tagmondat megértése párhuzamos feldolgozó stratégiával történik, és a rossz olvasat akkor esik ki, amikor a főmondatról addig megszerzett információ inkompatibilissé válik az új információval. Az egyértelműsítő tényező már a főmondatban megjelenik – mint az ige implicit kauzalitása –, még a többértelmű rész megjelenése előtt. A természetes implicit kauzalitást befolyásoló tényező a kötőszó megváltoztatása is – erről fentebb már

esett szó. Kísérleteik eredményei arra mutatnak, hogy az implicit kauzalitás nem meghatározott, dichotóm jegy, hanem egy kontínuum, és leginkább egy olyan nyelvi közvetítő jegyként működik, amely az igén lokalizálódik, és a szomszédos tagmondat(ok) értelmezését befolyásolja.

3.4. A tárgyalt elméletek és a vizsgált finnugor nyelvek

Mindenekelőtt az nyilvánvaló, hogy a finnugor nyelvekben nincs meg a grammatikai nem jegye. Ennek facilitáló, illetve inhibitáló hatása tehát nem lehet a finn, az észt és a magyar nyelvben.

A szintaktikai jellemzők már sokkal figyelemre méltóbbak. Mivel mindhárom nyelv agglutináló, és így a szórend nem szigorúan kötött, még nagyobb tér nyílik arra, hogy kiderítsük, hogy a PFS, a SAP és a MD elve közül melyik kerekedik fölül. A mondattani viszonyok morfológiai jelöltsége, illetve azok a speciális esetek, amikor az egyes szintagmák mégiscsak jelöletlenek, valamint az a tény, hogy az egyes diskurzusfunkciók (Topik, Fókusz) kifejezése nem csupán a semlegestől eltérő intonáció, hanem a szórend megváltoztatása, azaz transzformációk (topikalizáció, fókuszálás stb.) útján történik, jóval komplikáltabbá teszik az anaforaértelmezést, mint egy kötött szórendű, izoláló sajátságokat mutató nyelvben.

Mindazonáltal a három szintaktikai elv bármelyikének prominenciáját tudnánk is kimutatni, nem valószínű, hogy az anaforafeldolgozás a finnugor nyelvekben tisztán szintaktikai alapú. Éppen a fent említett tipológiai sajátságok (ragok használata, szabad szórend) arra sarkallnak, hogy egyszerre három szinten is vizsgáljuk az anaforikus viszonyok megoldását: (a) a morfológiailag realizálódó esetragok, (b) a szintaktikai funkciók és (c) a szemantikai alapon álló tematikus szerepek viszonylatában. Pléh (1994) szerint, egyrészt a magyarban a három szint közül a tematikus szerepek a legfontosabbak, ha az érintettebb szereplő az előzmény (tag)mondatban elöl áll, másrészt a tematikus prominenciához hozzáadódik a topikalizációs tagolás. Ezek egy olyan feldolgozási perspektívát adnak, amely kiindulópontként kezeli az aktívabb szereplőt, de ebbe az aktivitásba belejátszik a lineáris sorrend is (l. még É. Kiss 1992).

Az interperszonális igék implicit kauzalitása minden bizonnyal működik a finnugor nyelvekben is, de természetesen ezt is befolyásolja a vizsgált három nyelvben is külön-külön eltérő szintaktikai-morfológiai vonzatkeret. Az is nyilvánvaló, hogy az egyes nyelvek igéi nem egyértelműen vihetők át egymásba.

Szemben az angollal, a finnben, az észtben és a magyarban a névmási anafora kifejezhető még a névmás elhagyásával vagy mutató névmással is, különféle megszorításokkal. A vizsgált három nyelvről elméleti síkon azt lehet elmondani, hogy nem egyértelmű szerkezetekben a mutató névmás anaforikus használata

általában alanyváltást jelöl, a zéró anaforáé (a finnben és a magyarban), illetve a személynévmásé (az észtben) pedig alanyfolytatást. Tehát a vizsgálati szempontok közé az anafora mondatbeli helyén, szintaktikai és tematikus szerepén kívül fel kell vennünk explicit kifejeződési formáját is.

4. A jelen vizsgálat keretei

A fent említett elméleti keretek közül munkámban az igei implicit kauzalitás elvét és az ambiguus szerkezetekben előforduló anaforikus névmások explicit megjelenését vetem össze. A finnugor nyelvekre nézve ezek prominens vizsgálati szempontoknak bizonyultak.

Az implicit kauzalitás vizsgálatának bevett módszere olyan összetett mondatok tesztelése, melyek két, egymással mellérendelő viszonyban lévő tagmondatból állnak. Az első tagmondatban egy kétszereplős interperszonális ige (vagyis, melynek vonzatkerete tartalmaz egy névszói csoportot, amely általában a tagmondat logikai alanya /NP1/, valamint egy második névszói csoportot, amely az igének kötelező vonzata /NP2/) áll. A tagmondatokat *mert* kötőszó köti össze. A második tagmondat alanya az első tagmondatban szereplő két névszói csoport valamelyikére utaló anaforikus elem. Egy példa a vizsgált mondatokra:

(11) Gábor$_i$ szkanderezett Ildikóval$_j$, mert Ø$_{i/j}$ mindig hencegett az erejével.

NP1 V NP2 ksz PRO$_{NP1/NP2}$ VP

Vizsgálódásom során a Caramazza és munkatársai által használt angol igei korpuszból figyeltem meg néhányat, amelyekhez igyekeztem a jelentés tekintetében minél pontosabb magyar megfelelőt találni. A finn és az észt igéket a magyar korpuszból fordították magyarul felsőfokon tudó anyanyelvi beszélők. A kiindulásként feltett implicit kauzalitás besorolásoknál az eredeti angol korpuszt, illetve az angol eredményeket vettük alapul. A vizsgált igék a következők voltak:[4]

[4] A Caramazza-féle korpuszon felül a vizsgált igék közé felvettem két olyan igét (+), amelyek azért bizonyulnak figyelemre méltónak, mert a tematikus szerepek és a grammatikai esetjelölések viszonya érdekesen alakul. A *vitatkozni* ige vonzatkeretének két argumentuma ugyan különböző szerepű, mégis az ige jelentése arra indít, hogy a két szereplőt a cselekvésben többé-kevésbé egyenértékűnek tekintsük. A *megijedni* ige pedig a *fél* ige mellett lehet érdekes, ugyanis a két ige jelentésben közel áll egymáshoz, de a *megijedni* ige tematikus szerepei mondhatni erőteljesebbek, valószínűleg az ige szemantikájában lévő 'pillanatnyiság' miatt.

Az angol *to miss* 'hiányozni' ige vonzatkeretében a grammatikai szerepek másként osztódnak ki, mint a finnben, az észtben és a magyarban, de ettől függetlenül a tematikus és logikai szerepek megegyeznek. Az angol ige tulajdonképpen a magyar *hiányolni*-nak felel meg a grammatikai keretet illetően.

	magyar	finn	észt
NP1	bevallani	tunnustaa	tunnistama
	csatlakozni	liittyä	liituma
	eladni	myydä	müüma
	felhívni	soittaa	helistama
	üldözni	metsästää	taga ajama
	közeledni	lähestyä	lähenema
	legyőzni	voittaa	jagu saama
	hazudni	valehdella	valetama
	kikérdezni	tentata	küsitelma
	követni	seurata	jälgima
	megbízni	luottaa	usaldma
NP2	megölni	tappaa	tapma
	félni	pelätä	kartma
	bírálni	arvostella	hukka mõistma
	hibáztatni	syyttää	süüdistama
	megbüntetni	rangaista	karistama
	megszidni	haukkua	kiruma
	megjutalmazni	palkita	autasustama
	gratulálni	onnitella	õnnitlema
	csodálni	ihailla	imetlema
	kölcsönadni	lainata	laenama
	irigyelni	kadehtia	kadestama
NPX	segíteni	auttaa	aitama
	felismerni	tunnistaa	ära tundma
	adni	antaa	andma
	egyetérteni	olla samaa mieltä	nõus olema
	hiányozni	olla ikävä	tundma puudust
+	vitatkozni	kinastella	vaidlema
	megijedni	pelästyä	–

A vizsgálatban a fent említett formában (11) adtuk meg összetett mondatok első tagmondatát a *mert* (finn *koska*, észt *sest*) kötőszóval kiegészítve. Az adatközlők

A *megijedni* ige észt megfelelője azért hiányzik, mert az észt nyelvben a hasonló jelentésű ige Stimulus vonzatát csak élettelen dolgot, fogalmat, természeti jelenséget jelentő főnév vagy igeneves szerkezet töltheti be. Pl.:

Jahimehed ehmusid / kohkusid matkajat nähes / matkaja nägemisest.
vadász$_{\text{Pl.Nom.}}$ megijed$_{\text{praet.}}$/megrémül$_{\text{praet.}}$ kiránduló$_{\text{Sg.Part.}}$ lát$_{\text{2.inf.Iness.}}$/kiránduló$_{\text{Sg.Gen.}}$ látás$_{\text{Sg.Elat.}}$
'A vadászok megijedtek/megrémültek a kirándulót látva/a kiránduló látásától.'

Eesti kirjakeele seletüssõnaraamat II. koide, 2. vihik. (KKI 1992). Illetve l. még: Kippasto, Anu – Nurk, Anu – Seilenthal, Tõnu, Magyar–észt vonzatszótár / Ungari–Eesti Rektioonisõnastik, Bibliotheca Studiorum Hungaricorum in Estoniae, Tartu. 1997.

feladata az volt, hogy alkossanak egy összetett mondatot oly módon, hogy a második tagmondat az elsőben szereplő két névszó egyikéről állítson valamit. A kötőszót rendre *de*-re (finn *mutta*, észt *aga*) változtattuk.

Első vizsgálati szempont az igék implicit kauzalitásának összehasonlítása volt, egyrészt a három nyelv, másrészt pedig a finnugor nyelvek és az angol között. Vagyis: az egyes nyelvekben működik-e az igék implicit kauzalitása (ha egyáltalán létezik ilyen); megfelel-e igénként az irányultság a Caramazza és munkatársai által az angol igékre feltett csoportosításnak; egymáshoz képest a finnben, az észtben és a magyarban egyeznek-e igénként (igecsoportonként) az irányultságok?

A második vizsgálati szempont az alanyváltás–alanyfolytatás explicit megjelenésének összehasonlítása volt a három nyelvben. Egyfelől, hogy használják-e az egyes nyelvek a formai megkülönböztetés eszközeit az ambiguus szerkezetek megoldására, másfelől, hogy mely esetekben milyen névmási forma fordul elő leggyakrabban a gyakorlatban, és hogyan viszonyul a három finnugor nyelv egymáshoz e tekintetben?

A harmadik szempont az volt, hogy a *mert* (finn *koska*, észt *sest*) kötőszót *de*-re (finn *mutta*, észt *aga*) cserélve megváltozik-e és hogyan változik meg az igék implicit kauzalitásának természetes implikációja.

Végül pedig arra voltam kíváncsi, hogy az implicit kauzalitás és az alanyváltás-alanyfolytatás elve hogyan működik egymáshoz képest (a magyarra vonatkozóan Pléh 1994), felülbírálja-e egyértelműen egyik a másikat.

4.1. Hipotézisek

Mivel az implicit kauzalitás szemantikai tényező, feltehető, hogy az egyes nyelvekben az egymásnak megközelítőleg megfelelő jelentéstartalommal rendelkező igék hasonló tematikus vonzatkerettel bírnak (ha a morfológiai megjelenés szintjén ez nem is valósul meg), és a vonzataikként álló tematikus szereplőknek is nagyjából ugyanazoknak az elvárásoknak kell megfelelniük. Tehát feltételezés szerint az implicit kauzalitás univerzálisan létezik, és természetes irányultságuk alapján az igék az egyes nyelvekben többé-kevésbé ugyanúgy sorolhatók az egyes csoportokba.

A második kérdésre a következő hipotézist adhatjuk: A finnben az első tagmondat első helyen álló névszói csoportjára zéró névmásnak kellene referálnia. Előfordulhat a személynévmás használata is, de főként olyan esetekben, amikor az anafora kontrasztív Topikot akar kifejezni, vagy a második tagmondatban a kiválasztott NP nem grammatikai alanyként, hanem más nyelvtani esetként szerepel, mivel a finnben függő esetben mindig kötelező a *hän*, Pl *he* személynévmás megfelelő esetben álló alakjának használata. Az első tagmondat második

szereplőjére a *tämä*, Pl *nämä* mutató névmás utalhatna vissza. Az észtben az ige előtt álló névszói csoportra nem egyértelmű esetben elvben a *ta*/*tema*, Pl *nad*/*nemad* névmásnak kellene visszautalnia. A második szereplőre, mivel a kontextus nem egyértelműsíti az antecedenskijelölést, a *see* ill. Pl *need* mutató névmás megfelelő ragos alakja fog referálni. A magyarban az ige előtt, Topik pozícióban álló szereplőre valószínűleg minden semleges jelentéstartalmú esetben zéró anafora fog referálni, még akkor is, ha az említett szereplő a második tagmondatnak nem grammatikai alanya: mivel a magyarban az egyes grammatikai esetek az igén, illetve birtokos szerkezet esetében a birtokon is megjelenhetnek, így a személynévmás megfelelő esetragos alakja elhagyható. Az első tagmondat első szereplőjére az *ő*, Pl *ők* személynévmás, illetve ezek ragos alakjai akkor fognak visszautalni, ha az kontrasztív Topikot akar jelölni. A második szereplőre az elmélet szerint az *az*, Pl *azok* mutató névmásnak, valamint ezek esetragos alakjainak kell referálniuk.

A harmadik kérdésre hipotézisként fogadjuk el a Caramazza és munkatársai által mondottakat, vagyis, hogy ha a *mert* kötőszót *de*-re cseréljük, gyengül az igék implicit kauzalitásának implikációs hatása.

Az implicit kauzalitás valószínűleg a minden emberi nyelvre jellemző univerzális grammatika része, míg a névmáshasználat a nyelvspecifikus tendenciák közé tartozik. Úgy tűnik, egy nyelvben minél inkább a szabály fogalma felé közelítenek ezek a tendenciák, annál inkább érvényesülnek az univerzális nyelvtan megkötéseivel szemben. Ezek szerint a negyedik kérdésre hipotetikusan azt mondhatjuk, hogy a magyarban lesz a legerősebb az igei implicit kauzalitás hatása, az észtben pedig a leggyengébb. A másik oldalról: Az alanyfolytatás-alanyváltás anaforikus eszközeire vonatkozó megkötések az észtben fognak a leginkább érvényesülni, míg a magyarban ezek alul maradnak.

5. A vizsgálat eredményei

Az adatközlők válaszait értékelve azt látjuk, hogy *mert* (*koska, sest*) kötőszós mondatokban mindhárom nyelvben érvényesül a főmondati igék implicit kauzalitásának hatása. A finnben és az észtben ugyanazokat a kivételeket találjuk: A Caramazza és munkatársai által NP1 típusba sorolt finn *luottaa* [fi1][5], észt *usaldma* [é1] 'megbízni' ige NP2, az NP2 típusba sorolt finn *pelätä* [fi2] észt *kartma* [é2] 'félni' és a finn *syyttää* [fi3], észt *süüdistama* [é3] 'hibáztatni' ige pedig NP1 típusának bizonyult. Az NPX csoport igéi közül mindhárom nyelvben NP1 tendenciát mutat a finn *olla samaa mieltä* [fi4], észt *nõus olema* [é4],

[5] A szögletes zárójelben álló betűk és számok a függelékben található példamondatra utalnak; fi = finn példa, é = észt példa, m = magyar példa.

magyar *egyetérteni* [m1] és a finn *olla ikävä* [fi5], észt *puudust tundma* [é5], magyar *hiányozni* [m2] ige, NP2 tendenciát a finn *tunnistaa* [fi6], észt t*undma* [é6], magyar *felismerni* [m3] ige.

A névmáshasználatot illetően a következők figyelhetők meg:

Az alanyfolytatás kifejezésére *mert* (*koska, sest*) kötőszó esetén a finnben és az észtben a leggyakoribb a személynévmás használata [fi7, é7], míg a magyarban egyértelműen a zéró anafora használatos legáltalánosabban [m4]. *De* (*mutta, aga*) kötőszós mondatokban a finnben többször fordul elő a zéró anafora használata [fi8], az észtben továbbra is a személynévmás az alanyfolytatás kifejező eszköze [é8]. A magyarban továbbra is a zéró anaforák száma a döntő [m5].

Alanyváltás jelölésére *mert* (*koska, sest*) kötőszónál a finnben vegyes a kép. Érdekes, hogy éppen az NP2 csoportban, ahol a főmondati ige implicit kauzalitása elvileg egyszer már „bebiztosította" az alanyváltást, használták a válaszadók legtöbbször a mutató névmást [fi9]. Az észtben egyértelműen a mutató névmás az alanyváltás leggyakoribb eszköze [é9], de a személynévmás és az ismétlés is igen gyakori [é10]. A magyarban, ha az implicit kauzalitás már előre determinál (NP2-csoport), a zéró anafora a leggyakrabban használatos az alanyváltás kifejezésére [m6]. Az NPX csoportnál és a plusz igéknél is a zéró anafora a leggyakoribb. Az NP1 csoportban pedig mutató névmást használtak leginkább a válaszadók [m7].

De (*mutta, aga*) kötőszó mellett a finnben az ismétlést használták leggyakrabban az adatközlők az alanyváltás kifejezésére [fi10]. Az észtben ugyanúgy, mint a *mert* kötőszónál, a mutató névmás a leggyakrabban használt eszköz [é11], de sokszor fordul elő ismétlés és személynévmás is az alanyváltás jelölésére [é12]. A magyarban ezekben a mondatokban mutató névmással jelölték a legtöbbször az alanyváltást [m8].

A kötőszó megváltoztatása után nem találunk szisztematikusnak mondható egyezéseket. Az megállapítható, hogy a *de* (*mutta, aga*) kötőszó mindhárom nyelvben felborítja a *mert* (*koska, sest*) kötőszóra jellemző rendszert. Néhány hasonló jelenség azért található a három nyelv között: A *mert* (*koska, sest*) kötőszót *de*-re (*mutta, aga*) változtatva az NP1 csoportban a finn *soittaa* [fi11a] → [fi11b], észt *helistama* [é13a] → [é13b] 'felhívni', a finn *valehdella* [fi12a] → [fi12b], észt *valetama* [é14a] → [é14b] 'hazudni' és a finn *tentata* [fi13a] → [13b], észt *küsitlema* [é15a] → [é15b] 'kikérdezni' igék NP2 típusúakká váltak, míg a magyar *felhívni* ige NPX típusúnak mutatkozott [m9a] → [m9b], a *hazudni* és *kikérdezni* ige NP1típusossága pedig kevésbé mutatkozott markánsnak [m10a] → [m10b], [m11a] → [m11b].

6. Megvitatás, összegzés

A három nyelv adatait összevetve a következő megállapításokat tehetjük:

A finnben a névmáshasználati tendenciák általában fölülbírálják a főmondati ige implicit kauzalitását. Az észtben az NP2 csoportban az látható, hogy a személynévmás alanyfolytatást jelölő szerepét felülírja az igék implicit kauzalitása, a mutató névmás alanyváltást jelölő szerepe viszont erősebb, mint az igék implicit kauzalitásának hatása. A magyarban, csakúgy, mint az észtben, az NP2 típusú igéknél az tapasztalható, hogy az implicit kauzalitás hatása erősebb, mint az alanyfolytatást jelölő anaforáé (zéró anafora). Ugyanígy elmondható, hogy az alanyváltást jelölő mutató névmás viszont erősebb, mint az igék implicit kauzalitása.

A legtöbb olyan eset, ahol a válaszadók bizonytalanok voltak az antecedens kiválasztásában, az NPX típusú és az általam felvett igék között volt. Itt a legtöbb igénél nem egyértelmű a tematikus vonzatkeret hierarchiája, illetve a tematikus és a grammatikai vonzatkeret nem fedi egymást. Valószínűleg ez volt a bizonytalanság fő oka. Az *egyetérteni* és a *vitatkozni* igénél a két szereplő szinte egyenértékű. Giorgi (1983–84) szerint az anafora a prominensebb tematikus szerepű antecedensjelöltet preferálja. A *megijedni* és a *hiányozni* igénél pedig a grammatikai alanyként álló névszói csoport a tematikus hierarchiában lentebb foglal helyet, azaz kevésbé vesz részt az ige által leírt akcióban, mint a nemalanyi névszói csoport, – különösen érvényes ez a *hiányozni* igénél, amelyet mondatba helyezve időnként nem is tudjuk, melyik a természetesebb: az Alany–Állítmány–Bővítmény vagy a Bővítmény–Állítmány–Alany szórend.[6]

A vizsgálat eredményei alátámasztják, hogy létezik az igék implicit kauzalitása, és szerepet játszik az anaforafeldolgozás folyamatában. Úgy tűnik, az univerzális grammatika része, minden emberi nyelvre jellemző szemantikai jegy. Az is bebizonyosodott, hogy az implicit kauzalitás valóban nem egy adott, dichotóm érték, hanem egy kontinuum, amely befolyásolható, változtatható.

Látható, hogy a produkció során a beszédegységet létrehozó egyén egyfelől az egyértelműségre, másfelől pedig a kifejezésmód egyszerűségére törekszik. Ez nyilvánul meg az anaforikus névmások használatában, amikor a válaszadó, ha egyértelmű a közlés, elhagyja a névmást – ahol a névmáshasználatra vonatkozó nyelvspecifikus szabályok ezt megengedik, mint a magyarban és a finnben. Fontos azonban még a nyelvi változatosság, az árnyalatok (például nyomatékosítás) megteremtése is, bizonyítja ezt a rendkívül gazdag eszközkészlet, amit a visszautalásra használtak az adatközlők, főként az észtben (ismétlés, visszaható névmás, utalószó) és a finnben (ismétlés, visszaható névmás).

Egyúttal, a visszautalási formákon belül valamiféle hierarchiát lehet felfedezni. A legjelöletlenebbek valószínűleg a leggyakrabban – eredetileg az alanyfolytatás kifejezésére – használt névmásformák, így a finnben és az észtben a személynévmás, a magyarban pedig a zéró anafora. Ezt könnyűszerrel felülbí-

[6] Pl. *Katinak hiányzik Feri.* vagy *Feri hiányzik Katinak.*?

rálja a főmondati ige implicit kauzalitása, így használható ez a visszautalási forma az IC által egyértelműsített helyzetekben bármelyik névszói csoportra való visszautaláskor. A legjelöltebb anaforikus eszköz a mutató névmás, amely – amint az adatok elemzéséből kiderült – akkor (és csak akkor) használatos, ha 1) a főmondat második névszói csoportjára referál, 2) használata nélkül nem egyértelmű a közlés. Ez a visszautaló forma viszont az implicit kauzalitást bírálja fölül.

Ugyanígy, a kauzalitástípusok között is fel lehet állítani a hierarchiát – annál is inkább, mivel kimondtuk, hogy az implicit kauzalitás egy kontínuum. Úgy tűnik, jogos az a megállapítás, hogy az NP2 irányú kauzalitás jelöltebb, mint az NP1 irányú. Ennek egyfelől az lehet az oka, hogy ha az ige grammatikai vonzatkeretében egy alany és még egy bővítmény szerepel, a vizsgált nyelvekben jellemző az SVO felszíni szerkezet, másrészt szerepet játszhat akár a SAP, akár a PFS elve is. Az is közrejátszhat, hogy a Topik funkciójú névszói csoport „jobb" antecedens, mint a nem-Topik, így a Topik-prominens nyelvekben – mint a három vizsgált nyelv – kevésbé jelölt, ha a Topikot választják ki antecedensnek.

Feltehető, hogy a legjelöltebb visszautalási forma, a mutató névmás és a legjelöltebb kauzalitás, az IC kontinuum NP2 es végén helyet foglaló igék – együttes előfordulása igen markáns NP2 hatást eredményez, vagyis a két eszköz egymást erősíti, facilitálva ezáltal a döntést a percepciós folyamatban. Ennek pontos felmérése azonban egy komputeres reakcióidő-mérés feladata lesz.

A Caramazza és munkatársai által felállított, az igék implicit kauzalitását alapul vevő csoportokba nagyjából besorolhatók a Grimshaw (1990)-féle igekategorizációs csoportok, amelyek az igék tematikus vonzatkeretére és az azon belüli hierarchiára, valamint ennek felszíni grammatikai szerkezetére épülnek. Elképzelhető, hogy az igék implicit kauzalitása alapja lehet egy igekategorizációnak. Így további vizsgálatok tárgya, hogy pontosan mi határozza meg adott igék implicit kauzalitását, vagyis mik és milyen természetűek azok a jegyek (tematikus vonzatkeret, a felszíni szerkezet konfigurációja, egyéb szemantikai vagy szintaktikai információk), amelyek az egyik vagy a másik kauzalitási csoportba sorolják az egyes igéket.

Továbbra is kérdés még a kötőszók szerepe az anaforafeldolgozás folyamatában. Azt már láttuk, hogy a *mert* kötőszó *de*-re cserélése mindhárom nyelvben felborítja a meglévő eredeti rendszert. Ez valószínűleg logikai-szemantikai alapú probléma, de minden bizonnyal a mondatszemantikán kívül az egyes igék szemantikája, esetleg maga az implicit kauzalitás is szerepet játszik benne.

A későbbi komputeres reakcióidő-vizsgálatoknak rá kell térniük a fentiekben elemzetteken kívül maguknak az anaforikus folyamatoknak a menetközbeni tanulmányozására, belevéve a kutatásokba lehetőleg minél többet az antecedens kiválasztását befolyásoló tényezők közül.

Függelék

Finn példamondatok

[fi1] *Nuori farmaseutti luotti vanhempiin kollegoihinsa, koska heillä oli enemmän kokemusta.* (A fiatal gyógyszerész megbízott az idősebb kollégákban, mert nekik több tapasztalatuk volt.)

[fi2] *Retkeilijät pelkäsivät rajavartijaa, koska olivat lähellä Venäjän rajaa.* (A kirándulók féltek a határőrtől, mert az orosz határ közelében voltak.)

[fi3] *Mies syytti usein entisiä vaimojaan, koska hän ei pystynyt selvittelemään omaa tunne-elämäänsä.* (A férfi gyakran hibáztatta volt feleségeit, mert nem volt képes rendbe tenni a saját érzelmi életét.)

[fi4] *Jazzmuusikot olivat samaa mieltä iskelmälaulajan kanssa, koska heillä oli samanlaisia ajatuksia elämästä.* (A dzsesszzenészek egyetértettek a rapperrel, mert ugyanolyan gondolataik voltak az életről.)

[fi5] *Sihteerillä oli ikävä vanhoja työtovereitaan, koska uudessa paikassa hän ei ollut tutustunut vielä keneenkään.* (A titkárnőnek hiányoztak a megszokott munkatársak, mert az új munkahelyén még nem ismerkedett össze senkivel.)

[fi6] *Edustajat tunnistivat heti englantilaisen liikemiehen, koska hän oli punatukkainen.* (A küldöttek azonnal felismerték az angol üzletembert, mert vörös haja volt.)

[fi7] *Vanhemmat olivat usein rangaisseet lastaan, koska he uskoivat sen auttavan.* (A szülők gyakran megbüntették a gyereket, mert /ők/ azt hitték, hogy segítenek neki.)

[fi8] *Insinööri lähestyi laborantteja nopealla vauhdilla, mutta ei saavuttanut heitä.* (A mérnök rohamléptekkel közeledett a laboránsokhoz, de nem érte utol őket.)

[fi9] *Mökkiläiset antoivat lasin vettä janoiselle retkeilijälle, koska tämä oli janoinen.* (A nyaralók adtak egy pohár vizet a szomjas kirándulónak, mert az szomjas volt.)

[fi10] *Mökkiläiset antoivat lasin vettä janoiselle retkeilijälle, mutta retkeilijä ei juonutkaan.* (A nyaralók adtak egy pohár vizet a szomjas kirándulónak, de a kiránduló nem is ivott belőle.)

[fi11a] *Tuottaja soitti teknikoille, koska hänellä oli puhelin.* (A gyártásvezető felhívta a technikusokat, mert volt telefonja.)

[fi11b] *Tuottaja soitti teknikoille, mutta teknikotkaan eivät osanneet korjata laitteissa ilmennyttä vikaa.* (A gyártásvezető felhívta a technikusokat, de a technikusok sem tudták kijavítani a készülékeken keletkezett hibát.)

[fi12a] *Lääkäri valehteli ambulanssinkuljettajalle, koska ei halunnut säikäyttää*

tätä. (Az orvos hazudott a betegszállítónak, mert nem akarta megijeszteni őt.)

[fi12b] *Lääkäri valehteli ambulanssinkuljettajalle, mutta ambulanssinkuljettaja ei uskonut häntä.* (Az orvos hazudott a betegszállítónak, de a betegszállító nem hitt neki.)

[fi13a] *Vanhemmat tenttasivat opettajaa perusteellisesti, koska he halusivat tietää paljon omista lapsistaan.* (A szülők alaposan kikérdezték a tanárt, mert sok mindent meg akartak tudni a gyermekeikről.)

[fi13b] *Vanhemmat tenttasivat opettajaa perusteellisesti, mutta opettaja olikin mykkä.* (A szülők alaposan kikérdezték a tanárt, de a tanár csak hallgatott.)

Észt példamondatok

[é1] *Noor farmatseut usaldas vanemaid kolleege, sest neil olud suuremad kogemused*. (A fiatal gyógyszerész megbízott az idősebb kollégákban, mert nekik nagyobb tapasztalatuk volt.)

[é2] *Matkajad kartsid piirivalvurit, sest nad olid kavatsenud salaja piiri ületada.* (A kirándulók féltek a határőrtől, mert titokban szándékoztak átkelni a határon.)

[é3] *Mees süüdistas sageli oma endisi naisi, sest ta ei leidnud järgnist.* (A férfi gyakran hibáztatta volt feleségeit, mert nem talált következőt.)

[é4] *Jazzmuusikud olid nõus räppariga, sest neil oli selline meeleolu*. (A dzsesszzenészek egyetértettek a rapperrel, mert úgy tartotta kedvük.)

[é5] *Sekretär tundis puudust vanadest töökaaslastest, sest ta polnud uute kolleegidega veel harjunud*. (A titkárnőnek hiányoztak a megszokott munkatársak, mert az új kollégáit nem sikerült igazán megszoknia.)

[é6] *Esindajad tundsid inglise ärimehe kohe ära, sest tal oli omapärane välimus.* (A küldöttek azonnal felismerték az angol üzletembert, mert jellegzetes fizimiskája volt.)

[é7] *Pikamaajooksja oli alati imetlenud sprintereid, sest tema ei suutnud nii kiiresti joosta.* (A hosszútávfutó mindig csodálta a sprintereket, mert ő nem tudott olyan gyorsan futni.)

[é8] *Jazzmuusikud olid nõus räppariga, aga nad ei nõustunud diskomeestega*. (A dzsesszzenészek egyetértettek a rapperrel, de (ők) nem értettek egyet a diszkóssal.)

[é9] *Matkajad kartsid piirivalvurit, sest see oli eriti tige vanamees*. (A kirándulók féltek a határőrtől, mert az egy nagyon dühös öregember volt.)

[é10] *Loomaarstid autasustasid koerakasvatajat, sest koerakasvatajad armastavad koeri väga*. (Az állatorvosok megjutalmazták a kutyatenyésztőket, mert a kutyatenyésztők imádták a kutyáikat.)

[é11] *Müüja kirus kassapidajaid korduvalt, aga need ei kirud teda kuulmagi*. (Az eladó többször is megszidta a pénztárosokat, de azok nem csináltak ne-

ki hiányt.)

[é12] *Meditsiiniõele meeldis vuntsidega noormees, aga noormees oli juba kihlatud.* (Az ápolónőknek tetszett a bajuszos fiatalember, de a fiatalember már el volt jegyezve.)

[é13a] *Tootmisülem helistas tehnikutele, sest tal oli abi vaja*. (A gyártásvezető felhívta a technikusokat, mert segítségre volt szüksége.)

[é13b] *Tootmisülem helistas tehnikutele, aga neil oli lõuna ja nad ei võtnud telefoni.* (A gyártásvezető felhívta a technikusokat, de ebédelni voltak, és nem vették fel a telefont.)

[é14a] *Arst valetas kiirabiautojuhile, sest tal oli halb päev*. (Az orvos hazudott a betegszállítóknak, mert rossz napja volt.)

[é14b] *Arst valetas kiirabiautojuhile, aga see ei vihastanud sugugi.* (Az orvos hazudott a betegszállítóknak, de azok egyáltalán nem haragudtak.)

[é15a] *Vanemad küsitlesid põhjalikult õpetajat, sest nad tahtsid oma lapse kohta kõike teada saada.* (A szülők alaposan kikérdezték a tanárt, mert /ők/ mindenről tudomást akartak szerezni a gyermekükkel kapcsolatban.)

[é15b] *Vanemad küsitlesid põhjalikult õpetajat, aga ta ei osanud ühelegi küsimusele vastata.* (A szülők alaposan kikérdezték a tanárt, de (ő) egyetlen kérdésre sem tudott válaszolni.)

Magyar példamondatok

[m1] A dzsesszzenészek egyetértettek a rapperrel, mert ők sem szerették Liszt műveit.

[m2] A titkárnőnek hiányoztak a megszokott munkatársak, mert jobban szeretett a barátnőivel dolgozni.

[m3] A küldöttek azonnal felismerték az angol üzletembert, mert szürke csíkos öltönyt és kalapot viselt.

[m4] Az ápolónőknek tetszett a bajuszos fiatalember, mert szerették a huszárokat.

[m5] A lovag egykettőre legyőzte a támadókat, de még nem lehetett biztos a győzelmében.

[m6] Az állatorvosok megjutalmazták a kutyatenyésztőt, mert nem hagyta cserben a kutyáit.

[m7] A gengszterek megölték a vén kasszafúrót, mert az a saját szakállára dolgozott.

[m8] Az eladó többször is megszidta a pénztárosokat, de azok továbbra is kivettek a kasszából.

[m9a] A gyártásvezető felhívta a technikusokat, mert szeretett telefonálni.

[m9b] A gyártásvezető felhívta a technikusokat, de ennek ellenére még sokáig nem tudták folytatni a forgatást.

[m10a] Az orvos hazudott a betegszállítóknak, mert nem akarta felvenni a beteget.

[m10b] Az orvos hazudott a betegszállítóknak, de a betegszállítókon ez sem segített.

[m11a] A szülők alaposan kikérdezték a tanárt, mert érdekelte őket gyermekük előmenetele.

[m11b] A szülők alaposan kikérdezték a tanárt, de a magánéletéről nem tudtak meg semmit.

Irodalom

Caramazza, A. – Grober, E. – Garvey, C, – Yates, J. (1977), Comprehension of Anaphoric Pronouns. Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior 16: 601–609.

É. Kiss Katalin (1992), Az egyszerű mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.), Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Garnham, A – Oakhill, J. (1985), On-line Resolution of Anaphoric Pronouns: Effects of Inference Making and Verb Semantics. British Journal of Psychology 76 (3): 385–393.

Garvey, C. – Caramazza, A. (1974), Implicit Causality in Verbs. LI 5: 459–464.

Garvey, C. – Caramazza, A. – Yates, J. (1976), Factors Influencing the Assignment of Pronoun Antecedents. Cognition 3: 227–243.

Giorgi, A. (1983–84), Toward a Theory of Long Distance Anaphors. The Linguistic Review 3: 307–361.

Grimshaw, Jane (1990), Argument Structure (Linguistic Inquiry Monographs). MIT Press.

Grober, E. – Beardsley, W. – Caramazza, A. (1978), Parallel Function Strategy in Pronoun Assignment. Cognition 6: 117–133.

Hajdú Péter (1966), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. (5. kiadás: Tankönyvkiadó, Budapest. 1989).

Hakulinen, Auli – Karlsson, Fred (1979), Nykysuomen lauseoppia. SKS, Jyväskylä.

MacDonald, Maryellen C. (1986), Priming in Sentence Procession: Facilitation of Responses to a Noun from a Coreferential Pronoun. Dissertation Abstract International 47 (6): 2654.

MacDonald, Maryellen C. – MacWhinney, Brian (1990), Measuring Inhibition and Facilitation from Pronouns. Journal of Memory and Language 29 (4): 469–492.

Matthews, Alison – Chodorow, Martin S. (1988), Pronoun Resolution in Two-Clause Sentences: Effect of Ambiguity, Antecedent Location and Depth of Embedding. Journal of Memory and Language 27 (3): 245–260.

Pléh Csaba (1990), A mondatmegértés tanulmányozásának módszerei. Magyar Pszichológiai Szemle 47 (5–6): 225–260.

Pléh Csaba (1994), Mondatközi viszonyok feldolgozása: Az anafora megértése a magyarban. Magyar Pszichológiai Szemle 50/5–6: 287–320.

Shillcock, Richard (1982), The on-line Resolution of Pronominal Anaphora. Language

and Speech 25 (4): 385–401.
Smyth, Ron (1994), Grammatical Determinants of Ambiguous Pronoun Resolution. Journal of Psycholinguistic Research 23 (3): 197–229.
Sulkala, Helena – Karjalainen, Merja (1992), Finnish. Routledge, London.
Tauli, Valter (1983), Standard Estonian Grammar. Part II: Syntax. Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Uralica et Altaica Upsaliensia 14. Uppsala.
Tyler, Loraine K. – Marslen-Wilson, William D. (1982), The Resolution of Discourse Anaphora: Some on-line Studies. Text 2: 263–291.